

UDK: 821.14'02.09-21
2-42
Stručni rad
Primljeno: travanj 2011.

Drago ŽUPARIĆ
Katolički bogoslovni fakultet
J. Stadlera 5, BiH – 71000 Sarajevo
carus@bih.net.ba

RELIGIOZNO-ETIČKI ELEMENTI U ESHILOVOJ TRAGEDIJI Πέρσαι (PERZIJANCI)

Sažetak

U ovom članku autor piše o religiozno-etičkim naglascima tragedije 'Perzijanci', koju je napisao grčki pjesnik Eshil. Njega književni znanstvenici općenito smatraju ocem tragedije. Odrastajući u vremenu borbe za demokraciju i aktivno se boreći u grčko-perzijskim ratovima, Eshil, aristokratskog podrijetla, pjesnik je uzvišenih osjećaja i grčkih vrlina. Sve Eshilove drame, pa tako i 'Perzijanci', pokušavaju spasiti vjeru i svetinje u svijetu bogova pomoću pravilnog tumačenja tradicije.¹ Autor članka stavlja pod povećalo osobito one dijelove tragedije koji direktno ili indirektno spominju božanstvo, zlu sudbinu, ljudske postupke koji omalovažavaju božanstvo i ljudske zakone, a koji se mogu svesti pod zajednički naziv: grijeh, nasilje, oholost i sl. Članak donosi interpretativne provjere tekstualnih predložaka, pojašnjava iznesene teze i razjašnjava uvid u birane primjere.

KLjučne riječi: oholost (ὕβρις/hibris), sudbina (μοῖρα/moira), pravda (δίκη/dike), demon (δαίμων/daimon), zao duh, osvetnički duh (ἄλᾶστωρ/alastor), jaram (ζυγόν/zügon), zavist bogova (θεῶν φθόνος/theon fthonos).

1. Kratka biografija

Eshil (grč. Αἰσχύλος, Eleusina kod Atene, oko 525. – Gela na Siciliji 456. pr. Kr.) rođen je u plemićkoj obitelji i bio posvećen Demetrinim svetim misterijima. Jednoglasno se smatra utemeljiteljem, odnosno tvorcem ili ocem tragedijske vrste² u svojoj zreloj formi i prvi je od tragičkih pjesnika stare Grčke. Ponosio se sudjelovanjem u grčko-per-

¹ Usp. Eduard MEYER, *Geschichte des Altertums, III B*, Stuttgart, 1901., 450-452.

² Riječ *tragedija* (τραγῳδία) prema većini tumača složenica je od grč. τράγος = *jarac* + ᾠδή = *pjesma* koja slavi neki znatan povijesni događaj.

zijskim ratovima: u bitkama kod Maratona (490. pr. Kr. [I. perzijski rat, gdje je poginuo njegov brat Kinegir]), te vjerojatno u Salaminskoj (480. pr. Kr.) i u bitki kod Plateje (479. pr. Kr.). S dobrim smislom za dramski jezik piše uzvišenim i učenim stilom, punim bogatih slika koje golica-ju maštu gledatelja i čitatelja. Sačuvano je sedam Eshilovih tragedija: 1) *Perzijanci* [Πέρσαι]; 2) *Sedmorica protiv Tebe* [Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας]; 3) *Pribjegarke* [Ἰκέτιδες]; 4) Trilogija *ORESTIJA* [Ὀρέστεια]: *Agamemnon* [Ἀγαμέμνων], *Žrtvonoše* [Χορηφόροι], *Eumenide* [Εὐμενίδες]; 5) *Okovani Prometej* [Προμηθεὺς δεσμώτης].

Prema Aristotelu, Eshil je stvorio formu tragedije i poslije Tespisa, koji je uveo prvoga glumca, uvodi drugog glumca (*deuteragonista*), što je poboljšalo dijalog, interpretaciju događaja i bolju analizu likova. „I Eshil prvi poveća broj glumaca od jednog na dva i korske pjesme umanju i od govora stvori prvoga glumca; tri glumca i slikanje kazališne zgrade stvori Sofoklo.“³ Uvođenjem drugog glumca također je omogućena bolja dramatzacija sukoba. Od tog trenutka bilo je moguće izraziti priču dijalogom, bolje nego monologom, a time je povećana emocionalna uključenost publike i složenost izražavanja. Eshil je također zaslužan za smanjenje članova kora (*koreuta*), s pedeset na dvanaest, čime je kor gubio na značenju u njegovim djelima, iako je ipak dominirao nad glumcem. U scenskoj tehnici i pronalascima Eshil je zaslužan za poboljšanje maske koju su glumci obvezno nosili, kao i visokih cipela s potplatima (*koturna*), kako bi glumci bolje dolazili do izražaja. Prvi je od tragičara počeo pisati trilogije. Eshil je bio odan atenskoj demokraciji kako ju je uredio Klisten. Umro je u Geli, a grobni natpis je sam sastavio:

*Eshila, Euforionova sina, Atenjanina
U žitorodnoj gle Geli tu pokriva grob;
Gaj maratonski slavni, dugokosi Međani znadu
Ruke mu zamah jak, - oni će kazati ti sve.*

2. O tragediji *Perzijanci*

Drama o porazu kralja Kserksa pripada velikoj stranici povijesti građana Atene i drugih polisa, koji su mudrom strategijom uspjeli otjerati puno veću i bolje naoružanu vojsku Perzijanaca. Ova se tragedija odlikuje snažnim stilom, punim pokretnih slika i pogodna je za recitiranje. U *Perzijancima* se ne govori o pobjedi Grka, nego radije o porazu

³ ARISTOTEL, *Nauk o pjesničkom umijeću*, prijevod i komentar Martin KUZMIĆ, pretisak, Zagreb, 1977.

Perzijanaca, odnosno o strašnoj vijesti koju donosi glasnik. Za izvedbu te tragedije Eshil je dobio prvu nagradu kada je bila prvi put izvedena u Dionizovu kazalištu u Ateni 472. pr. Kr., a dio je tetralogije koju čine još: *Finej*, *Glauko*, *Prometej*. Ta povijesna drama,⁴ kao drugi dio trilogije koji je jedini stigao do nas, iznimka je u kontekstu grčke tragedije time što nije postavljena u herojsko doba drugog tisućljeća pr. Kr., ili pak prije zore čovječanstva, nego se autor upušta u rizik suočavanja sa suvremenom temom, tj. nedavnim događajem za koji svi znaju. U toj tragediji neprekidno se isprepleću povijest i natpovijest, koegzistiraju političko mišljenje i etičko-religiozno, a slavlje Atene je pomiješano sa sažaljenjem nad pobijeđenim, gdje se između redaka može čitati dublje promišljanje o čovjeku.

U stvari, bitka kod Salamine, tj. borba između Perzijanaca i skupine grčkih polisa, dogodila se samo osam godina prije, tj. 480. pr. Kr., tako da su i mnogi gledatelji, a vjerojatno i sam Eshil, sudjelovali u toj bitki. Tragedija *Perzijanci* ima neke tipične osobine arhaične tragedije: odsutnost prologa, malen broj likova, jednostavnost radnje, velika važnost kora,⁵ koju ovdje predstavlja grupa staraca, kraljevih savjetnika; s druge pak strane ovo djelo ima veliku važnost u korpusu tragedija koje su do nas dospjele.

2.1. Sadržaj tragedije 'Perzijanci'

Perzijanci svojom oskudnom radnjom idu *in medias res*, smještajući radnju na perzijski dvor grada Suze,⁶ prijestolnicu perzijskih kraljeva, gdje Atosa, majka vladajućeg kralja Kserksa a žena pokojnog kralja Darija, nestrpljivo čeka ishod bitke kod Salamine (480. pr. Kr.). U mračnoj atmosferi ispunjenoj zlokobnim proročanstvom, kraljica govori svoj san. Kor, koji čine starci zabrinuti za sudbinu vojske koju je Kserkso poveo na Grčku, savjetuje Atosi da zazove duh svojega pokoj-

⁴ U daljnjem tekstu ću, svjesno, spominjati sinonime *drama*, odn. *tragedija*.

⁵ Tragični događaji isripovijedani u ovoj drami ne odigravaju se pred očima gledatelja, nego ih glasnik priča. U tom smislu dijalog u *Perzijancima* još uvijek nema prevladavajuću ulogu.

⁶ Smještanje radnje u Suzu, prema nekima odražava Eshilov izraz bratstva među ljudima, tako što se slaveći pobjednika ne ponižava pobijeđeni. Svi su dio iste zajednice. Isto tako tragediju je lakše smjestiti među poražene patnike, nego pobjednike. Usp. Jorge Angel LIVRAGA, *Kazalište misterija u Grčkoj. Tragedija*, prijevod Renata GARBAJS i Gloria BLAŽANOVIĆ, Nova akropola, Zagreb, 2000., 94-95.

nog muža Darija:⁷

Moli muža Dareja (221)
Njega, veliš, vidje obnoć, milostivo neka sad
Tebi, čedu ispod zemlje na svijet sreću pošalje,
Nesreću pod zemljom nek zadrži, mrakom zavije!

Čitatelj, zapravo, po riječima glasnika (nekog Perzijanca) doznaje priču o Salaminskoj bitki, u kojoj ujedno sami Perzijanci hvale Helene. Opis bitke je pažljivo prepričan, osobito opisom brodovlja i brojnih vojskovođa, zatim je analiziran tijek borbe te predstavljena opustošena slika uništenih brodova na moru i preživjelih bespomoćnih vojnika.

Jauk i plač ispunjaju pozornicu sve do pojave Darijeva duha (Kserksov pokojni otac) i supruge Atose. Darijev duh, koji se pojavljuje iznad svojega groba, daje objašnjenje etike vojnog poraza, koji se tumači kao odgovarajuća kazna za oholost (ὕβρις) koju je počinio njegov sin Kserkso pokušavajući pobijediti Egejsko more svojim brodovljem, a prije toga je uvrijedio bogove gradeći most jaram preko Helesponta.⁸ Oholost i arogancija su uvijek u drevnoj grčkoj tragediji izazivale veliko nezadovoljstvo antropomorfiziranih bogova. Konačno, na kraju dolazi sam kralj Kserkso, pobijeden i uništen, s razderanom kraljevskom odjećom, a svoje očajno naricanje ujedinjuje s korom, što se pretvara u žalopojku kojom završava ova tragedija.

Čini se da je središnji motiv tragedije jaram (ζυγόν) koji se četiri puta pojavljuje u drami.⁹ Naime, Perzijanci su zaprijetili da će „jarmom Heladu sapet“ (50), te je perzijska vojska prešla more sagradivši most preko Helesponta povezan lađama i tako je na svoj način „bačen jaram“ na more, povezan čavlima (72). Pripovijedajući o svomenu snu, i sama Atosa govori o jarmu, koji se po treći put spominje u tragediji, teškom jarmu kojim Kserkso sapinje vrat Atosinim djevojkama vidjenima u snu. Na kraju I. čina kor žali što Perzija više ne vlada, što joj se ne plaća danak i što pade kraljevska snaga:

⁷ Prijevod teksta je preuzet iz knjige: ESHIL – SOFOKLO – EURIPID, *Sabrane grčke tragedije*, preveli Koloman RAC i Nikola MAJNARIĆ, Vrhunci civilizacije, Beograd, 1988.

⁸ Da bi vojska iz Male Azije prešla u Grčku, Kserkso je dao sagraditi most preko Helesponta (Dardanele), izgrađen od brodova međusobno povezanih konopima. Kserkso je bio ljut što mu je oluja raznijela most, pa je naredio da se išiba more s 300 udaraca bičem. Konačno je napravio pontonski most od brodova kako bi vojska prešla more.

⁹ To su redci: 50, 72, 196 i 594.

Ropstva čim slomi se jaram (ζυγόν), (594)
Krvca nam omasti njive,
Ajantov plakani otok,
Perzijska vlast tu leže.

U *Perzijancima* se, između ostalog, inzistira na raznolikosti strategije ratovanja između dvije vojske, primjerice: „I na kopljanike slavne Aresa nam strijelca vodi“ (85-86).

3. Značajnije religiozno-etičke poruke

Eshil je, bez sumnje, religiozan pjesnik, koji razmišlja o ljudskom životu i postavlja pitanja o čovjeku i božanstvu koja mu se nameću gledajući svijet oko sebe. U tom kontekstu on nastoji vjeri dati veću važnost i uzvišeniji sadržaj. Pjesničkom kreativnošću Eshil uspijeva ostvariti dobru dramaturgiju. Imajući pred sobom *Perzijance*, možemo uočiti činjenicu da Eshil postavlja sebi svojevrstnu tezu, pri čemu ga itekako zanima religiozna i etička misao. Stoga se neki autori slažu da je Eshil bio i najuzvišeniji religiozni pjesnik¹⁰ kojemu je veoma stalo do ljudskog dostojanstva. Opisujući žestok sukob Perzijanaca i Helena, u tekstu *Perzijanaca* nema pogrđnih riječi o neprijatelju, čak ga opisuje simpatično crtajući ga kao žrtvu nerazboritog Kserksova ponašanja, mudro se držeći nepristranosti, iako su likovi njegovi suvremenici.¹¹ Na taj način Eshil je svojim tragedijama dao nadvremensko značenje.

U *Perzijancima* dominira volja božjeg lukavog lukavstva [usp. r. 107] (Δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ), kojemu smrtnik ne može izbjeći. U središtu tragedije Eshil je postavio problem djelovanja i krivnje, odgovornosti i kazne, a unutar ljudskog djelovanja postavlja problem odgovornosti pojedinca, čime unosi u tragediju etičku snagu atenskog polisa iz 5. stoljeća. Eshil je dobro uspio prikazati perzijsku osvajačku pohlepu, kao i atensku borbu za demokraciju i slobodu. Grci upravljaju sami sobom i bore se za svoju slobodu, što ima i svoju političku konotaciju koju treba prepoznati u *Perzijancima*. Borba između Grka i Perzijanaca postaje simboličkim ratom između barbarske tiranije, odnosno jednog despotskog kralja, koji ne može obuzdati svoju oholost, i atenskog demokratskog sustava, u kojem je narod vladao.

¹⁰ Vidi „Predgovor“, *Eshilove tragedije*. Preveo Koloman RAC, Matica Hrvatska, Zagreb, 1918., XX.

¹¹ Usp. Iosif Moisejevič TRONSKI, *Povijest antičke književnosti*. Preveo Miroslav KRAVAR, Matica Hrvatska, Zagreb, 1951., 144.

3.1. Oholost (ὕβρις)

Glavna tema koja se proteže kroz tragediju je grijeh nasilja (ὕβρις) ili Kserksova oholost, čime se, između ostalog, ogriješio okivajući verigama sveti Helespont i tako zaustavio božju rijeku (746). Time je izokrenut poredak elemenata; more je postalo na neki način kopnom i ujedno okovano golemim pontonskim mostom od brodova. Od 5. st. pr. Kr. ὕβρις se poima kao ljudska premoć (πλεονεξία) naspram božanstva. I sam Darijev duh kaže kako Kserkso *morem jadan lude snove izvest namisli* (719). Za razliku od Kserksa, Darije je bio „bogolik kralj“ i glava zemlji. Za njegove vladavine *na bojištu je vojsci slava sjala* (858), a u svim gradovima vladao zakon. Kralj Darije se vraćao s bojnog polja bez jada domu svome i svi su mu se klanjali. On je Helenima umom vladao. Ovakve kvalifikacije Darija, opisanog kao velikog i razboritog kralja, stoje nasuprot ambicioznom Kserksu koji je nesretan.

Ja! Oh nesretna mene! Mrska sudbina (909)
Ja ne nadah njoj se - stiže ti mene!

Stoga, nije sumnjati da je osnovna tema Eshilove drame *Perzijanci* ὕβρις, što u svojim temeljnim značenjima podrazumijeva: *grijeh, objest, oholost, prkos, drskost, razuzdanost, raskalašenost, pomama, divljanje, bijes...* Ta riječ je indikativno spomenuta u III. činu, gdje Darijev duh govori da ne treba više ići u osvajački pohod na Heladu, makar medijska (perzijska) vojska bila brojnija i moćnija. U ovoj tragediji riječ je o ὕβρις čovjeka u tragičnom smislu. U *Perzijancima* (808) ὕβρις je predstavljen kao kazna božja (τίσις) za bezbožne misli (usp. još 820). Izvorno značenje ὕβρις povezano je s držanjem jačega koji djeluje bez razmišljanja i s prezirom na druge. Ali, poimanje se dalje širi: bogovi, kao nositelji νέμεσις (gnjev, osveta, kazna), djeluju na ljudski ὕβρις tako što ga kažnjavaju.¹² Naposljetku, i ono perzijskih vojnika što je ostalo u Heladi neće doživjeti dan povratka jer treba imati na umu sljedeće:

Za objest, misli bezbožne je plata to. (808)
U Heladi ti plijenit božim' kipove
I hramove im palit nijesu se žacali;
Oltara nesta, božja sveta sjedišta
Stubokom propadoše...

¹² U grčkoj povijesti ὕβρις se pojavljuje kao važan faktor tijekom događaja. Kod Herodota pronalazimo religiozno-metafizički temelj pojma. "Ὑβρις perzijskog plana uništenja (VII. 16) odgovara perzijskom temeljnom držanju, kako ga Krez vidi u I. 89. Bog, međutim, u snu navodi Kserksa na zlo, da se upusti u bitku i zavlada svijetom (VII. 18; III. 30). Usp. HERODOT, *Herodotova povijest*, I. 89; VII. 16.

Dakle, Darijev duh je taksativno spomenuo grijeha što su ih Perzijanci počinili u Heladi. Perzijanci se nisu ustručavali krasti kipove i paliti hramove po Grčkoj. Zlo su uradili, pa stoga i preostala grupa raspršenih i poraženih perzijskih vojnika neće ništa manje trpjeti, a to i nije kraj jer bitka kod Plateje¹³ tek slijedi, u kojoj će grupe preživjelih i raspršenih Perzijanaca još izginuti. Sve je to posljedica ljudske oholosti (ὕβρις)¹⁴ jer:

I hrpe truplja još će trećem koljenu (818)
Svjedočit nijemo, zborit oku ljudskome,
Oholit da se smrtnik odveć ne smije.
Ta cvate li obijest (ὕβρις), klasje bijede ospe je.

Darijev duh dodaje nešto manje uočljivo: on, kao da je jedan od Grka, govori o ljudskoj ograničenosti i propasti onih koji čine ὕβρις. On govori na grčkom jeziku, grčkoj publici, u grčkom kazalištu. Njegov govor nije upravljen toliko pobijedenim Perzijancima koji su negdje daleko, nego bliskim pobjednicima (Grcima), koji su tu blizu, gledaju predstavu. U *Perzijancima* je neprijatelj zazvan iz groba (Darijev duh) ne toliko da bi se proslavio nacionalni identitet Grka, nego da se pokaže ljudska krhkost. Darijev duh govori potpuno ljudski, kako bi podsjetio da svi ljudi imaju nešto zajedničko, a to su: ograničenost, smrtnost, bol. Krećući se samo od te polazišne točke, može se napraviti politički govor - jer tragedija je i politički govor – koji nadilazi granice gradova i carstava.

U Kserksovu postupku bio je očit apetit osvete i nezasitnosti koji vodi u ὕβρις (što je vrsta grijeha), a ὕβρις u propast i nevolju (ἄτη), odnosno zaslijepljenost i zavedenost koji dovode u ponor zbog pohlepe. Drugim riječima: drskost rodi klasjem iluzije (ἄτη), koje će se žeti u suzama. Dakle, Kserksova zla i pohlepna djela učinila su ga slabim. Ovdje se nužno postavlja pitanje ljudske odgovornosti i slobode. Istina, čovjek može činiti što hoće, ali treba biti svjestan posljedica, ili drugim riječima: sloboda i sudbina uvjetovane su jedna drugom. Poraz velike perzijske vojske uslijedio je kao kazna što su je odredili μοῖρα i δίκη, koje su posljedica oholosti (ὕβρις).

13 Bitka kod Plateje se dogodila 479. pr. Kr. između južnih grčkih polisa i Mardonijeve pokrajinske vojske Perzijskog Carstva. Salamina je tek prva epizoda odmazde, a Plateja slijedi.

14 Međutim, neki autori se i ne slažu baš s konstatacijom kako kod Eshila moćni bogovi stoje nasuprot ljudima i paze na norme ponašanja kažnjavajući njihove prijestupe. „Prije se može reći da se radi o proturječjima, sukobima unutar svijeta bogova“. ESHIL, *Okovani Prometej*, prijevod i predgovor Zdeslav DUKAT, Sysprint, Zagreb, 1998., XVIII.

Razmišljajući o podrijetlu patnje, Eshil dolazi do spoznaje da je to oholost kao mentalno sljepilo koje sprečava čovjeka u prepoznavanju vlastitih ograničenja i procjeni sposobnosti. Tko ima previsoke ambicije, tko se usudi prijeći granicu koju su postavili bogovi, čini grijeh i oholost te vodi u ono što se zove „zavist bogova“ (θεῶν φθόνος [362]), jer božanstvo je „ljubomorno“ u odnosu prema ljudskoj snazi i, kao takvo, odlučno je srušiti čovjeka arogantnim prkosom. Kserkso kao da je zaboravio da postoji Zeus koji kažnjava ohole.

Nemoralno poimanje božje zavisti (τὸν θεῶν φθόνος) u *Perzijancima* nema posljednju riječ. Perzijanci se tuže na zla božanstva koja su ih udarila na vrhuncu njihove moći, te se uklapaju u kontekst minimiziranja perzijskih prijestupaka. Međutim, pravu perspektivu nudi Darijev duh, ono što će atenska publika usvojiti, kao što su bile primjedbe na karakter Perzijanaca u kontekstu svega što je rečeno o perzijskom blagostanju i drskosti.¹⁵ Dakle, prema toj teoriji, posljedica grijeha je ljudska patnja cjelokupnog naroda Perzije. Eshil, međutim, ide dalje od te teorije pokazujući da djelovanje božanstva prema čovjeku nije samo zavist nego i posljedica ljudskih grijeha, jer bogovi su apsolutni jamci pravde, obnove reda. Tako, ljudskom bezbožnom činu (ὑβρις) korespondira mudra božanska pouka po kazni: „*Da grješnik oholosti drske prođe se*“ (829). Ὑβρις kvare čovjeka tako što on zaboravlja svoje smrtno stanje i prekoračuje granice svoje razboritosti (σωφροσύνη). Dakle, ὑβρις, na neki način, proizlazi iz viška moći, bogatstva ili sreće. Čovjek tada stoji kao bog, a bog ga treba podsjetiti na njegovu smrtnost i ograničenja. Tako u igru ulazi sudbina koju šalje *ate*, koja će se veoma teško obrušiti na njegov pad. Bogovi, bojeći se da će se smrtnik osvijestiti, zatvaraju sve izlaze.

3.2. Sudbina (μοῖρα)

Sudbina je prva ključna riječ u rečenici kojom se pojavljuje Kserkso na pozornici. Μοῖρα počiva na činjenicama koje su ispriповijedane od početka tragedije. Ona je sila koja vlada svima, namijenjena svakom čovjeku i stiže svakoga predući životnu nit smrtnika.¹⁶ Eshil je dramom *Perzijanci* usmjerio pozornost na temu koja dotiče duhovno,

¹⁵ Douglas L. CAIRNS, „Hybris, Dishonour, and Thinking Big“, *The Journal of Hellenic Studies*, 116 (1996.), 21-22.

¹⁶ Bogovi mogu odrediti sudbinu čovjeka, ali μοῖρα određuje trenutak njegove smrti. Usp. Dragoljub SREJOVIĆ – Aleksandrina CERMANOVIĆ, „μοῖρα“, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979., 272-273.

ljudsku dušu i sudbinu, koji upravljaju čovjekom i svemirom. U tom kontekstu treba gledati i upotrebu riječi μοῖρα. Za razliku od Sofokla i Euripida, Eshil je predstavnik „starog“ poretka u kojem besmrtni bogovi imaju neograničenu moć, a ljudi su ovisni o zadanoj sudbini (μοῖρα).¹⁷ Porazni ishod bitke više se pripisuje „mrskoj sudbini“ (στρυεράς μοίρας [909]). Tako u IV. činu Kserkso govori:

Oh, kako li divlje demon se surva (911)

Na perzijski rod nam! Što ću sad jadan?

(...) Smrt sudba i mene zastrla velom. (917)

Moralni zakon i djelovanje, do kojeg je Eshilu očigledno stalo, duboko su povezani s tom kozmičkom sudbinom, koja djeluje poput neke tajanstvene moći ili božanske volje, a koja se ne može izbjeći. Ona je sudbina koja je ponekad i iznad samih bogova. Kroz *Perzijance* Eshil nastoji provući ideju da je poraz Perzijanaca, koje predvodi Kserkso, djelo bogova i odluka sudbine. Osim toga, tu je i neko drevno proročanstvo o kojem govori Darijev duh, o kojem ne znamo ništa, ali je postulat koji nužno proizlazi iz pojmovnog kompleksa ἄτη:¹⁸

*Ah, baš brzo ispuni se evo vama **proroštvo** (θεσφάτων),* (739)

Na sina mi Zeus se strijelom sruši, božju svrši riječ...

Čovjek nije ništa drugo, doli pijun u rukama bogova koji vlada u njegovom sudbinom na način da promiču ideju pravde, kažnjavaju njihove objesti i umišljenosti.

3.3. Pravda/pravičnost (δίκη)

Eshil je poznat kao pjesnik koji uzima u svojim tragedijama *pravdu* (δίκη), čedo Zeusovo, za središnju temu. Δίκη je zakon koji su bogovi postavili u svijet i koji objašnjava naizgled neobjašnjivu slučajnost događaja, podešavanjem vrlo precizne vage krivnje i kazne, otkrivajući se na taj način kao neki imanentni mehanizam koji ne ostavlja mogućnost bijega onima koji su se okaljali grijehom ili pak ispaštaju za grijeh svojih pređa, kao što stoji u Bibliji.¹⁹ Taj pojam je označavao temelj i središte ljudskog društva u ranom grčkom svijetu od 8. do ranog 5. stoljeća, a nakon toga (4. stoljeće) pojam označava filozofsku teoriju

¹⁷ *Izbor iz antičke poezije. Grčka*, Katarina Zrinska, Zagreb, 1998., 115.

¹⁸ Usp. ESHIL, *Okovani Prometej*, XX.

¹⁹ *Jr* 31,29 „Oci jedoše kiselo grožđe, a sinovima zubi trnu“. Problem nasljedne krivnje je stariji od Eshila, koji on ne koristi mehanički, tako da su za krivnju uvijek odgovorni stariji. Isto tako i potomci svojom krivnjom snose odgovornost zbog svojih djela i pridonose nesreći. Usp. ESHIL, *Okovani Prometej*, XIX.

o državi, podrazumijevajući ideju zakona kao vjerske, političke i etičke veličine. Značajno je da Grcima u početku taj pojam nije označavao nešto racionalno, logično, nego mitski lik božice istog imena (usp. Hesiod, *Poslovi i dani*):²⁰

ἡ δὲ τε παρθένος ἐστὶ Δίκη, Διὸς ἐκγεγαυῖα (256)
κυδρὴ τ' αἰδοίη τε θεοῖς, οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν.

Sve Eshilove drame, pa tako i *Perzijanci*, govore o pravičnosti bogova i sudbini kojom upravlja mudro načelo božanske pravde, koja se u ovom slučaju stupnjevito provodi nad Perzijancima, tako što se temelji na početnom strahu kora (u I. činu), zatim po nastupu Atose, koja ostaje zaprepaštena viješću glasnika o događajima kod Salamine, te pojavom Darijeva duha, koji objašnjava pravi uzrok poraza, i na kraju po riječima kora i očajnom Kserksu koji plaču nad svojom nesrećom, očajni zbog onoga što se dogodilo. Božanska pravda neumoljivo čeka svakog čovjeka. U *Perzijancima* Darije pripisuje odgovornost za poraz kod Plateje Kserksu i njegovoj mladenačkoj drskosti, a kazna je razmjerna težini prekršaja. U tom kontekstu tema δίκη i djelovanje u ljudskim pothvatima postaje ključna. Junak se može iskupiti za počinjene grijeh, čak i one koji su povezani s njegovim nasljedstvom, jedino ako uoči božansku pravdu te ako sažaljenje i kajanje suprotstavi logici osvete i bezgranične oholosti. Budući da je Eshil bio upućen u eleuzinske misterije, vjerojatno su ga zbog toga zanimala uzročnost pojava. U razumijevanju kozmičkih procesa, on traži pravdu, a svaki je smrtnik podložan nositi teret pravde - δίκη, tj. zakona i pravednosti. Svijet je, dakle, podvrgnut božjoj pravičnosti.

Eshil se drži stare ideje da se počinjeni grijeh širi preko cijele loze na potomke. Dakle, ovu dramu se ipak ne može promatrati kao sudbinu pojedinca, nego ona također uključuje cijelu njegovu obitelj, pa i šire - od predaka do potomaka. U svjetlu funkcije kazne koja ima poučan karakter i na koju je svatko osuđen, čovjek dozrijeva u svojoj spoznaji kroz trpljenje (*pathei mathos* [πάθει μάθος] „patnjom do spoznaje“)²¹ da postoji savršen i nepromjenjiv red koji upravlja njegovim svijetom. Ako smo stvorena bića, trpeći tek možemo učiti na svojoj koži. Darijevu duhu Eshil stavlja u usta poruku koja je, u kazališnoj fikciji, upravljena Perzijancima, ali je zapravo naslovljena u prvom redu Atenjanima. To je, dakle, nešto što vrijedi za jedne i za druge: Eshilova religioznost, koja poziva na svijest o ljudskim mjerilima, postaje univerzalnim, ali ne

²⁰ Usp. Gottlob SCHRENK, „δίκη“, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament II*, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1935., 180-181.

²¹ Osobito u drami *Agamemnon*, (174-183).

i potpunim naukom. Ljudska ograničenost je svima zajednička; a svaki imperijalizam predodređen je suočiti se sa svojim granicama u narušavanju tuđe autonomije. Δίκη kod Eshila nije sila koja uređuje međuljudske odnose u društvu, nego apstraktan pojam, zakon što ga bogovi nameću u svijetu, i koja objašnjava slučajnost - naizgled neobjašnjivih - događaja, vrlo precizno podešavajući utege grijeha i kazne. U lik pravde utkana je ideja pravedne Zeusove vladavine, pa se stoga δίκη ponekad spominje umjesto samoga Zeusa.²² Δίκη uvijek rezultira srećom.

3.4. Zao duh, osvetnički duh

Dok u I. činu slušamo stihove o brojnim imenima perzijskih vojskovođa koji su krenuli na Heladu, zatim imena gradova i zemalja, u nama se stvara dojam moći, ali i brige zbog oskudnosti informacija o ishodu Salaminske bitke, jer glasnik se još uvijek ne pojavljuje na pozornici. No, u međuvremenu čujemo teške riječi o božjoj sudbini i lukavstvu, koje smišlja neki plan, a da mu ni jedan smrtnik ne može umaći. Tako čitamo:

Početak bješe, gospo, svemu tome zlu (353)
Il' zlotvor (ἄλᾶστωρ), il' zli odnekud se javi duh (κακὸς δαίμων)

Ἵβρις i ἄτη kod Eshila znače grijeh, koji je nastao u zamračenom umu te dovodi do takvog izbora koji se smatra kažnjivim. Radi se o sili koja vuče čovjeka u propast: ἄλᾶστωρ demon koji remeti um osobe i predstavlja neizbježnost kazne. Riječ ἄλᾶστωρ može još značiti: *bog osвете; zao duh; napasnik; pridjevski oblik sličan bogu osвете, osvetu tražeći; zločinac*. Glasnik okrivljuje neku nejasnu i osvetoljubivu božansku snagu, a onda prelazi u govor o veoma humanom akteru, nekom Grku, kojega je poslao Temistoklo, iako mu se ime ne spominje. Taj stenski vojnik, poput izdajničkog doušnika, rekao je Kserksu da Grci planiraju bijeg u uvalu kod Salamine tijekom noći te da bi Kserkso trebao premjestiti svoje brodove bliže uvali. Rezultat je bio taj da je veliko perzijsko brodovlje uhvaćeno u uskom kanalu, a grčki vojnici napali su s tolikom snagom da su natjerali u bijeg Perzijance. Kralj Kserkso *videć bezdan jada, jaukne (...) halju razdrije sebi, glasno zari-da; mah četam pješačkim uzmak naredi* (465s). Ovo je inspiriralo samu kraljicu da zavapi *mrskom bogu* (ὦ στυγνὲ δαίμον) *kako Perzijancima srcem smami* (472). Zborovođa u II. činu (628-680) priziva Darijev duh. I odjednom sve postaje nadnaravno kada pozivaju podzemne bo-

²² Vidi „Predgovor“, *Eshilove tragedije*, XI.

gove (χθόνοι δαίμονες) prizivajući Zemlju i Herma, kao i samoga boga podzemlja Hada (659). Kada zbor spominje *daimona*, tada misli na samoga Darija, kojemu izričito kaže u r. 658: *Kralju, stari kralju, hajde svanide!* (βαλλήν, ἀρχαῖος, βαλλήν).²³ Zbor se boji i ne usuđuje se razgovarati s Darijevim duhom. Zato on poziva Atosu (svoju udovicu) neka objasni stvari i ona je ta koja ima hrabrosti govoriti s tim čovjekom iz groba. U raspravi o nesreći njihova sina, oni kao roditelji kolebaju se između okrivljenja neke izvanjske božanske moći i krivnje samoga Kserksa. Imaju zajedničko mišljenje glede svojega sina, kojega opisuju kao hrabroga (θούριος Ξέρξης) u r. 718. te kao onoga koji *morem jadan lude snove izvest namisli* (719). U isto vrijeme oni drže da je δαῖμον odgovoran za porazan ishod bitke. Kraljica kaže: *Al' negdje zloduh neki* (τις δαϊμόνων) *da mu pamet tu* (724). Darije odmah potom još dodaje: *Ao, silni neki dođe zloduh* (τις ἦλθε δαίμων), *razum pomuti* (725). Međutim, između redaka ove drame uočavamo nešto neobično, barem kada je božanstvo u pitanju. Naime, kad netko sam srlja u propast, i bog mu priskače u pomoć:

Poslije duga vremena će, to izvršit bog, (742)
Al' kad netko sam se žuri, i bog živo prione.

To je ta zaslijepljenost, što se na grčkom naziva ἄτη, koja također može značiti: *obmana, opsjena, smetenost (osobito kao kazna božja), nesreća, nevolja, propast, kazna*.²⁴

Kuku lele, bogovi (δαίμονες!) (1005)
Jasno jadom nenadnim
Otkriste nam, kako Bijeda (Ἄτα) *vreba svijet!*

Ona dolazi na čovjeka, zasljepljuje ga, ulaguje mu se i približava, a ljudski um (ovdje: Kserksov) prelazi svoje granice i kreće putem svoje propasti. Stih 750. kaže da je bolest oduzela Kserksu pamet (οὐ νόσος φρενῶν), što je isto kao i ἄτη (βροτὸν εἰς ἄρκυας Ἄτα: *miluje smrtnika bijeda* - 113), i lukava božja varka (107): δολόμητιν δ' ἀπάπαν θεοῦ.

Nadalje, bolni grijeh (ἁμαρτία) prouzročio je da su brojne troveslarke (nesretne lađe) potonule. ἁμαρτία se od početka (od Eshila) koristi u figurativnom smislu, pa se često definira kao bit neke činjenice, a pojam je označavao radnju *griješiti* (ἁμαρτάνειν).²⁵ Eshil upotrebljava jednu riječ da označi ono što bi nazvao tragičnim činom u

²³ Frigijska riječ „kralj“.

²⁴ Ἄτη = boginja nesreće (personificirano).

²⁵ Usp. Karl Heinrich RENGSTORF, „ἁμαρτάνω“, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament I*, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1933., 296.

svojoj predstavi, a to su riječ ἄτη ili ἁμαρτία.²⁶ Kor umeće sliku ἄτη koja vara čovjeka i čini da se zaplete u mrežu grijeha, a onda ga nemilosrdno kažnjava. Iako veliča vrijednost Grka, on u tragediji, zapravo, ističe dramu pobijedenih Perzijanaca.

Ako Kserksa stigne nesreća, kraljica misli da on neće pretrpjeti štetne političke posljedice, nego će *jednako zemljom ovom vladat živ* (213-214). Perzijske starješine, s druge strane, misle da će takav poraz potkopati cijelo perzijsko carstvo. I kor i kraljica će shvatiti da je Kserkso, bolje reći, prije uništavao svoje ljude, nego štutio, ugrozio povezanost kralja i njegova naroda. Odgovor kora na tu situaciju je s naglaskom na učinke Kserksova ponašanja. Posljedica toga bit će patnja svih perzijskih naroda, kako Perzijanaca i mnoštva razasutih Azijata, tako i onih koji su se borili pod Salaminom i onih napuštenih.²⁷ Poraženim Perzijancima ništa nije preostalo doli naricanje u kojem kor govori Kserksu u posljednjem stihu kojim završava ova tragedija *Pratit ću te plačem gorkijem* (1076).

3.5. Bog(ovi) u 'Perzijancima'

Eshil ostaje vjeran vrlo strogoj, gotovo monoteističkoj religiji (Zeus je u njegovim djelima ponekad prikazan kao tiranin, ponekad kao svemogući Bog, poput starozavjetnog Jahve u Bibliji). Eshilov Zeus ne stoluje više na Olimpu, nego je jednostavno u svijetu, odnosno nad njim da sve nadgleda i po pravdi sudi, štiteći pobožnog, nagrađujući poštenog i kažnjavajući nepravednog. Treba imati na umu da je Zeus samo otac bogova i ljudi (Πατήρ ἀνδρῶν τὲ θεῶν), a ne i bog stvoritelj kojega karakteriziraju atributi: svemoćan i svevladar.

Cijela drama *Perzijanci* protkana je imenima bogova koje likovi često zazivaju, od kojih se poimence spominju: Zeus, Ares, Feb (drugo ime za Apolona), Posejdon, Had, Hermo, Pan (bog pastira). Ali isto tako upotreba božjeg imena je često općenita, kao npr. da sudbina dolazi od boga, da postoji božje lukavstvo, a kada se na pozornici pojavljuje Atosa, zborovođa kaže da je došla svjetlost *ko iz oka božjeg* (Ἄλλ' ἦδε

²⁶ R. D. DAWE, „Some Reflections on Ate and Hamartia“, *Harvard Studies in Classical Philology*, 72 (1968.), 109. Tako se npr. u tragediji *Agamemnon 1197* ἁμαρτία upotrijebjava da označi uznemirujuće djelovanje članova, a u *Agamemnon 1192* ἄτη označava kaznena djela koja su se dogodila prije u mitu i na djela koja najavljuje da trebaju tek doći.

²⁷ David J. SCHENKER, „The Queen and the Chorus in Aeschylus' Persae“, *Phoenix*, 48 (1994.), 283.

θεῶν ἴσον ὀφθαλμοῖς [150]). Atosa govori da se *sreća ne stječe bez boga* (općenito). Bozima se žrtvuje, njima se treba utjecati da odvrate zlo, jer nevolja također dolazi od bogova (294), kao i slava koju je bog u bitki dao Helenima (455). Glasnik govori kako je bog poslao ranu zimu na razbježale Perzijance pri povratku iz Salaminske bitke (496). Bog (općenito) srušio je jad na Perzijance (514), pa ga Eshil nekada naziva i groznim demonom (u prijevodu „bogom“) (ὦ δυσπόνητε δαίμων [515]), a nekada izričito kaže da je Zeus, kralj, uništio mnogobrojnu perzijsku vojsku (ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, νῦν Περσῶν τῶν μεγαλαύχων καὶ πολυάνδρων στρατιὰν ὀλέσας [532]) i strijelom se obrušio na kralja Kserksa (740), jer ne može se u svojoj ludosti svladati bogove pa i Posejdona, boga svega mora.²⁸

Kserkso je grešnik drske oholosti (831),²⁹ ohole ćudi, i zato ga je Zeus, koji je oštar, sudac svima, i strog, kaznio (827). Kserkso sam priznaje da se na njega i perzijski rod divlje survao neki demon (δαίμων) te je ostao bez snage; jauče i plače svjestan da je postao jadan na nesreću mnogima. Sreća se jednostavno udaljila od njega, a zlo oborilo na nj. Kserkso i sam govori kuru da slobodno dade maha jecanju, svjestan svoje pogreške, a optužuje boga Aresa što su se Heleni (njegovi dušmani) oboružali lađama pa im je Salaminski žal oteo spas. Tako će u jednom trenutku starodrevnu Atenu nazvati mrskom. Od silne perzijske vojske, Kserkso potvrđuje, da je jedini on ostao i vratio se razderavši svoje haljine zbog bijede i nesreće. Njemu bol, a radost dušmanima!

Tko se od vojnika nikada prije nije molio bogu, nakon poraza je počeo zazivati božje ime.³⁰ Grozni bog (κακῶν ἃ Πέρσαις ἐγκατέσκηψεν θεός [514]) srušio je jad na Perzijance. Zeus je pobio ponosnu, dičnu i mnogobrojnu perzijsku vojsku (532); radilo se o nekom drevnom proročanstvu koje se izričito spominje (θεσφάτων [739]), ali o kojem ne znamo ništa potanje. Preko Darijevih riječi doznali smo, dakle, smisao onoga što se pred nama odigravalo, a „pjesma o pobjedi Grka otkriva nam se kao velika parabola za vladavinu boga“.³¹ Konačno, Zeus je jamac smislenog poretka u svijetu. On je iznad ljudi i kao strog sudac kažnja-

28 Družeci se s hrđavim ljudima, kao što su Mardonije, Onomakrit, Aleuadi i Pistratidi, Kserkso je skovao plan zavojštiti na Heladu. Lud zbog svoje mladosti, nije se sjećao opomena oca Darija, već je počinio najviše zla kao što nitko nije učinio.

29 Usp. Petar Semjonovič KOHAN, *Istorija stare grčke književnosti*. Preveo s ruskog Dragutin MARKOVIĆ, Veselin Masleša, Sarajevo, 1959., 152.

30 Rr. 497-499: *Tok sav se sledi; i tko prije u boga // Baš nikad ne vjerova, molit molitvom // I zemlji, nebu klanjat onda stade*.

31 Albin LESKY, *Povijest grčke književnosti*. Preveo s njemačkog Zdeslav DUKAT, Golden marketing, Zagreb, 2001., 250.

va svaku aroganciju i obijest. Zato poziva na umjerenost i razboritost (σωφρονεῖν) opominjući mudrim savjetom: prestati vrijeđati bogove razuzdanom drskošću:

Zeus kaznom kazni odveć oholitu ćud, (827)
On nad nama je svima sudac oštar, strog
I zato vi ga opomenom razumnim (σωφρονεῖν)
Sad putite i k pameti dozovite
Da grješnik oholosti drske prođe se

U atičkom grčkom semantika riječi δαίμων proteže se između pojmova: *bog, zao duh, sudbina, duh, niži bog, duh pokojnikov*. Grčki pridjev εὐδαίμων i δισδαίμων doslovno znači: koji ima dobra demona, sretan, blažen, ili pak suprotno (δισδαίμων). Kod Eshila δαίμων često ima amorfan i nespecifičan identitet. Postoje, doduše iznimke, primjere, gdje je Darijev duh nazvan δαίμων, i to općenito. Međutim δαίμων je nejasno božanstvo ili nadnaravna moć koja može zaštititi ili pak uništiti. Δαίμων čini Perzijancima poraz još jezivijim jer nikada ne mogu precizno identificirati božansku moć koja je protiv njih. Perzijancima biva veoma zgodnim okriviti prije δαίμων za svoje nevolje nego sebe. U većini odlomaka δαίμων stoji u suprotnosti s bogom (θεός) kojeg se može imenovati ili mu se klanjati. Tako je kraljica Atosa nazvana majkom i suprugom boga, tj. perzijskog kralja u njegovoj ulozi božanskog vladara.

Ženo Darejeva, sijeda, stara majko Kserksova! (156)
Bogu (θεοῦ) perzijskome druga hješše, bogu mati si (θεοῦ δὲ καὶ μήτηρ ἔφυς).
Stara sreća (δαίμων παλαιός) ako sada vojsku nekud ne izda.

Na nekim drugim mjestima δαίμων i θεός pojavit će se kao sinonimi (156-158). Eshil također u stihovima 809-815 običava kombinirati *bogove s demonima* u istom govoru; ovo je, dakle, primjer u kojem se ti pojmovi pojavljuju kao sinonimi jedan umjesto drugog. Znakovito je da Kserkso – čiji smo lik očekivali da se pojavi – također nije siguran tko je kriv za nesreću: on sam, neka vanjska moć ili pak oboje. Zborovođa odgovara na njegovu tugu da je demon (δαίμων) pokosio vojsku (921). Slažući se sa svojim roditeljima, Kserkso drži da je božanska sila odgovorna: *Prevrnu se sreća (δαίμων) i ruši se na me* (942). Ipak, Kserkso će priznati:

Mrtve ja ih pustih. (962)
S broda tirskeg pali.
Salaminski žal ih
Sad ljubi, o hrid tvrdu ti
Udaraju oni.

Nešto kasnije Kserkso govori: *Neviđene vidjeh jade ja!* (1028), a

zatim je razderao haljine zbog poraza i borbe u kojoj sâm nije sudjelovao, već je gledao iz lože s obale.

U Eshilovim *Perzijancima* božja zavist (τὸν θεῶν φθόνος), koju Kserkso, po mišljenju glasnika, ne razumije (362), ne odnosi se izričito na neko veliko bogatstvo ili neki veliki prijestup; poraz kod Salamine glasnik pripisuje utjecaju zlog duha (κακὸς δαίμων) (354), nepredvidljivog (neimenovanog) δαίμων. Međutim, treba reći da isto tako postoji naglasak s obzirom na Kserksovo povjerenje (352, 372-373) u božanstvo, pri čemu kraljica Atosa kasnije objašnjava tendenciju slijepog vjerovanja da će trenutačna sreća i dalje trajati. Nepredvidivost sudbine ili bogova koji daju ili uskraćuju dobru sudbinu, tema je od početka predstave (vidi 93-100; 157-158; 161-164). Darije je uz pomoć „neko boga“ uspio pribaviti velik ugled i blagostanje. Glasnikovo spominjanje φθόνος povezano je s pogrešnim stavom o prosperitetu i odlučujućoj ulozi bogova u svim ljudskim djelovanjima, što je kasnije prošireno na perzijanski obmanuti ponos, bezbožnost i ὕβρις, kako je autoritativno izjavio Darijev duh.³² Bogovi kod Eshila su dio religioznog i kazališnog sustava, koji se međusobno povezuju u čvrstu mrežu s ljudima i njihovim sudbinama. Nevidljivi svijet božanskih i demonskih sila prate čovjeka korak po korak.

Zaključak

Iako je tema u *Perzijancima* povijesni događaj iz 5. st. pr. Kr., Eshil je uspio stvoriti djelo koje nadživljava stoljeća i za koje uvijek može postojati ljudsko zanimanje s obzirom na tretiranje teme o zlu i ljudskoj oholosti. Tragedija *Perzijanci* je Eshilu, nedvojbeno, prilika da iznese svoju moralnu pouku i upozorenje Grcima da poput Kserksa nikada ne upadnu u grijeh oholosti, što uzrokuje ostala zla. Ovom tragedijom Eshil je zauzeo krajnje human stav prema poraženom neprijatelju, bez mržnje i ponižavanja, poštujući njegovu patnju i bol, znajući da i Grci mogu počinuti pogrešku oholosti i pohlepe (ὕβρις) te eventualno dospjeti u slično stanje. Dakle, nekakvu hvastanju i samozadovoljstvu nema mjesta u *Perzijancima*.

Tragedija nije samo banalan opis povijesnog događaja u kojem su Perzijanci izgubili bitku i rat, a Heleni pobijedili, nego pretpostavlja također plan neke univerzalne ljudske stvarnosti.³³ Tako ova tragedija

³² Douglas L. CAIRNS, „Hybris, Dishonour, and Thinking Big“, 21.

³³ Usp. Jorge Angel LIVRAGA, *Kazalište misterija u Grčkoj*, 39

ima univerzalnu poruku, koja pojedinca može potaknuti na ispit savjesti i priznanje vlastite grešnosti. Bog uvaljuje čovjeka u krivnju i muku, što mu oduzima jasnoću uvida, a čovjek dolazi do spoznaje kozmičkog zakona. To je Eshilova predodžba o bogu!

Iz Eshilovih misli pretočenih u retke tragedije *Perzijanci* doznali smo nešto o vječnoj, svemoćnoj i tajnoj moći božjeg djelovanja, koje motri ljudsko djelovanje i kažnjava grijeh. Time su misli o božanstvu, svijetu i čovjeku onoga vremena postale jasnije. Kraj IV. čina, koji se vidi u prizoru kora i Kserksa, završava riječima koje prije svega upućuju na plač, bolni jauk i na žamor posljednjeg poraza jer nema budućnosti za onoga koji je bio bogat i imao veliko carstvo, koje se više ne može oporaviti. To carstvo je izgubilo svoje najbolje sinove, djecu odvelo iz njihovih kuća i neplodnim učinilo krila brojnih majki. Μοῖρα se poigrala s Perzijancima i Perzijom koja je postala nekropolom, mjestom žalosti i plača, te će nesretno otići u zaborav: *Nesretan u ratu rod je Perzijski* (δυσπόλεμον δὴ γένος τὸ Περσῶν) [1013]. Stalno pozivanje na δαίμων, neko čudesno božanstvo koje ima nešto protiv Perzijanaca, otkriva da nitko nije voljan staviti potpunu odgovornost na Kserksa, unatoč činjenici da je on kralj. Jedino Darije (koji je mrtav) ima analitičku pronicavost vidjeti Kserksa koji je prkosio Helespontu, odnosno Kserksov ὕβρις koji je doveo do propasti.

RELIGIOUS SENTIMENT AND ETHICAL ELEMENTS IN AESCHYLUS' TRAGEDY, ΠΕΡΣΑΙ (THE PERSIANS)

Summary

In this article the author writes about religious-ethical emphases in the tragedy³⁴ "The Persians" by the Greek poet Aeschylus, whom literary scholars consider the father of tragedy. Growing up during the era of the struggle for democracy and actively fighting in the Greek-Persian wars, Aeschylus, who was of aristocratic origin, was a poet of exalted sentiment: he celebrated Greek virtues. All of Aeschylus' plays, in addition to "The Persians", try to preserve faith and the sacred in the pantheon by offering an authentic explanation of tradition.³⁵ The article deals in particular with those sections in the tragedy that directly or indirectly mention deity, doom, human conduct that undervalues deity and human laws; and those types of conduct that could be termed as sin, violence, pride, etc. The article offers interpretative analysis of textual specimens and explains theories and insights related to particular examples.

³⁴ The word tragedy (τραγωδία) according to most specialists is a compound of τράγος = goat and ᾠδή = a song that celebrates an important historical event.

³⁵ Cf. Eduard MEYER, *Geschichte des Altertums*, 450-452.

ὈΡΘΟΞΟΦΩΝΙΑ XV, 1 (2011.)

Key words: *pride* (ὑβρις), *destiny* (μοῖρα), *justice* (δίκη), *demon* (δαίμων), *devil, the Avenging Deity* (ἀλάστωρ), *joke* (ζυγόν), *envy of gods* (θεῶν φθόνος).

Translation: Darko Tomašević and Kevin Sullivan